

սուֆ, Դուպար, Պետան, Շէքէքեան փաշա, և որդին Պօղոս, Տիգրան Ալբոյ ևայլն:

Դ. ԱՂԵԱՅԻ յիշատակը Հայոց Եկեղեցեաց եւ վնասաց յեփախտոս. — Մինչև հիմայ մեր փոխադրած պատմական Հայոց յիշատակն, բնն զուրա, Արուսաւ և ուրիշ երկար կամ նշանաւոր բան մի չի գրեր մերայոց վրայաք, բայց եթէ անոնց ունեցած քանի մի եկեղեցեաց և վանաց, որ են Հետեւեալքն, ըստ կարգի կամ շարքի իր գրոց, և ոչ ըստ գրից տեղեաց կամ աշխարհագրութեան:

Եգիպտոսի գերահռչակ բրգանց մօտերը՝ Տահլուր գեղի Գրիգոր Ալ-Քայիսի եպիսկոպոսին շինած Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն աւրոյնի ի հակառակութեան Ռայիշանեանց և Ճիպիշեանց յիշելն ետեւ, Արուսաւն Նեղոսի արեւմտեան ափէն կ'անցնի յարեւելս, կու Հեանայ մինչև մօտ յափունս Կարմիր ծովու, և կու ստորագրէ շատ անուանի և ցանկալի տեղ մի, կոսնական և կրօնաւորական նկատմամբ. ամենաՀռչակ Ս. Անտոնի վանքն և յետին Հանգստարանն, որ քաղաքականօրէն հիմայ Իթֆիհ կամ Աթֆիհ վիճակին վերաբերի: Այդ անապատ տեղն ընտրեց կ'ըսէ « Անպա Անտոնայն եգիպտացի կամ Անտոնիս, Աստղի անապատական և Հայր միան » ձանց, առային անապատականաց, ... Այս » վիճակին Իթֆիհի եօթն եկեղեցիք կան, » վեցն Ղփտեաց, մէկն Հայոց, որ կոչուի » յանուն Ս. Գեորգայ վկայի »: Շատ վայելէ և գրեթէ անկարելի էր Հայոց՝ — որք աւմնային արեւելեաց հետ մեծապէս պատուեն զհասարակաց պատուելի («Նախասկիզբն միան ձանց », որում այս բառերով սկսուած արժանաւայել շարական մի երգած են և երգեն ամեն տարի, — որ անոր վերջին ճպնութեան և ճգնակիր մարմնոյն Հանգստարանին մօտ յատուկ վանք և եկեղեցի մ'այլ ունենային, որ Թուր Թէ և չէն էր Արուսաւի ժամանակ, զի կան կ'ըսէ և ոչ կային եկեղեցիքն:

Մայրտում կամ Սաֆի Մայրտուն՝ Ճիզէ գաւառի Զաւիէ վիճակի մէջ գեղ մի է, « ուր » կայ եկեղեցի մի հասարակաց, երեք սեղաւնով. մէկտեղին՝ Ղփտեաց է, յանուն » քաջ նահատակին Թեոդորոսի, երկրորդն՝ » Հայոցն է, յանուն փառաւորեալ վկային » Ս. Գեորգայ, երրորդն նուրբաւ Տիրահէ » ւայ Կուսին Մարիամով՝ Մեքիտայ է »:

Ֆայտմ. — Հին և անուանի քաղաք է համանուն վիճակի, և այսպէս կոչուի Ֆիոմ բառով Ղփտեաց, որ լին կամ ծով նշանակէ, զովի անուանի հին Մերիս լճին համար, յորում շատ կոկորդիլոսք կային, այն պատճառաւ Կոկորդիլոպոլիս անուանեցին, նա և

Արսինոյէ: Քաջաբահահամարի 1885 տարւոյ՝ 26000 բնակիչ ունէր: Արուսաւն, կ'ըսէ, Թէ Քիֆօ Մեարեմի որդին, Թոռն Քամայ՝ չի ներ է այս քաղաք, և Յովսէփ նահապետ նորոգեր է, և Նիւղոսապի մի հաստատեր է. յետ երկար ստորագրութեան, վերջացրէն այսպէս. « Մեքիտաք այլ եկեղեցի մի ունին » » Հայոց քաղիւն մէջ »: զուշակուի ուրեմն որ մերոնք այլ եկեղեցի մի ունէին, զոր չի յիշեր, և Թէպէտ այս Ֆայտմի վիճակին մէջ 25 վանք կային կ'ըսէ, բայց հազիւ երկու կամ երեք եկեղեցի յիշէ, որոց մէկն յանուն Միքայէլ հրեշտակապետի, շատ մեծ և շատ գեղեցկաւնէ:

Պահովայիս. — Այս տեղս յայտնի չէ հիմայ, կ'ըսէ Թարգմանիչն Արուսաւի. իսկ սա յիշէ հօս քանի մի եկեղեցի, որոց մէկն յանուն Ս. Արմենիոսի, որոյ համար Մաքրիդի գրեր է, Թէ Հնագոյն ճգնաւորաց մէկն է և շատ հռչակաւոր. Ղփտեաց Յայս մաւուրք քանի մի համանուն՝ Հարմանու, Հարմանա՝ Սուրբեր յիշեն. զուցէ հնագոյնն ազգաւ Հայ էր և մեր ազգի արեւմտեան աշուարն ճանչցուած և ոչ անձին բնիկ աշուար: — Մաքրիդի այլ յիշէ Պո Հարմիւս վանքն Պոս ալ-Խարապ կոչուած մեհենաւ տեղւոյ մօտ, ուր շատ հին արձանագիրք կան, յիշեալն այլ անուանի սուրբ ճգնաւոր մ'է:

Ալ-Խուսուս. — Թէ և ոչ որոշակի բայց յայտնի է ատոր գիրքն, Սիւլուք կամ Արուս գաւառի և մեծ քաղաքին մօտ, որ հին տառն Սայիտ կ'ըսուէր և ի Յունաց Լիւկապոլիս, վերին Եգիպտոսի մայրաքաղաք, և հիմայ 30,000էն աւելի բնակիչ ունի: « Ի Խուս » սուս, կ'ըսէ Արուսաւն, Ղփտաք եկեղեցի » ունին, Հայք վանք մի քաղաքին մէջ և եր » կու եկեղեցին, քաղաքն զուրա այլ երկու » եկեղեցի »: Այս յայտնէ Թէ Խուսուսի մեծութիւնն և Թէ Հայոց քաղմութիւնն այն տեղ, բայց պատմիչն չի յիշեր ասոնց եկեղեցեաց անունները, իսկ Ղփտեաց՝ թիւ շատ. և վկայէ որ այս Սիւլուք գաւառին մէջ աւտեք հարեւրաւոր եկեղեցիներն ունէին:

Շիւնաքա. — Գեղ մ'է ի Միլին Եգիպտոս, Նեղոսի արեւմտեան եզերքում, Ֆան կոչուած աւանին այլ արեւմտակողմը. 2700 բնակիչ ունէր յամին 1885, Ղփտի և Պէտէվի: « Շիւնաք վիճակին մէջ, կ'ըսէ Արուսաւ, Հայոց ջրիտառնէից գաղթական » մի հաստատուած էր, որք եօթն եկեղեցի » ունէին, շատ բարեկարգ, քահանաներով և » միաբաններով. եկեղեցեաց մէկն էր յա » նուն Տիրահէլոյ անարատ Կուսին Մա » րիամու. մէկն յանուն փառաւորեալ Մի » քայէլ (հրեշտակապետի), միւս՝ երկու

» եկեղեցիք Ս. Մաքսիմոս (?), երկու եկեղե-
» ցիք յանուն Գաբրիէլ Հրեշտակի, եկեղեցի
» մի Ռաստիզար? ܡܪܝܬܝܡ, կուլում, եկե-
» ղեցի մ'այլ յանուն փառաւոր վկային Գե-
» որգեայ : Եօթն ըսաւ, ինն ճամբեց, հա-
ւանութիւն յանուն Հրեշտակապետաց Գա-
բրիէլի և Միքայելի մէկ մէկ եկեղեցի ըւ-
լալու էր, որով թիւն հաւասարի. իսկ վերը-
ընթերին անունն և իսկն անծանօթ է մեզ :
— Քարտասանաւ. — Ըստ Արուսաւելի այս տեղս
Մարաղա կամ յոգնակի Մարաղաթ վիճա-
կին մէջ էր, որ Հիմակուան ձիւրն վիճակի
պատանդի, և կար հոն եկեղեցի մի Ղփտեաց,
եկեղեցի մ'այլ Հայոց :

Արուսաւելի յիշած պաշան Հայոց վանաց
և եկեղեցեաց զատ, Մաքրիզի յիշէ մերայոց
աւերակ վանք մ'այլ մօտ ի վանորայս Ս.
Յովհաննու Գեղեցւոյն և Ս. Անուրիոսի. որոց
տեղիքն հաւանօրէն անծանօթ չեն գիտնոց :
Նոյն Մաքրիզի յիշէ Ս. Միման անուամբ
եկեղեցի մ'այլ Մարայ ճամբուն վրայ, ընդ
մէջ Լըմուրի և հողակոյտից, (իրեն ժամա-
նակին տեղագրութեամբ). մէկ կ'ըսուի՝ բայց
երեք եկեղեցիք էին իրարու կպած. մէկն
Յակոբկաց, միւսն Ասորոց, երրորդն այլ
Հայոց. ամեն տարի տօնախմբութիւն կ'ըլ-
լար ասոցն մէջ, և կու ժողովէին քրիստո-
նէայք ի պաշտօն : Մաքրիզի ժխ դարուն ա-
ռաջին կիսուն առնն կու գրէր :

Արուսաւելի պատմագրոց մէջ կարելի է
քանի մի հարեանցի նկատողութիւնք կամ
աւանդութիւնք այլ գտուին՝ մեր ազգին և
մեր պատմութեան մերձաւորք կամ յիշեցու-
ցիւք. ինչպէս տեղ մի գերեզմանոց յիշելով
կ'ըսէ, թէ Նեստորականք և Հայք այլ իրենց
եկեղեցեաց մէջ թաղուին. բայց առիթ ըսածէն
չպանծուի, թէ այդ տեղ յատուկ գերեզմանոց
չունին. — Վերոյիշեալ Սիւրա (Սայիտ) մեծ
քաղաքին ստորագրութեան առնն, եօթն դռա-
ունի կ'ըսէ, որոց մին՝ յարեւելակողմն՝ կոչուի
Պապ ալ-Արման, Հայոց Դատն :

Եգիպտոսի բերոց և արդեանց վրայ խօ-
սելով (Թղթ. Ի) զատ յայլոց յիշէ և զը-
տուած Եգիպտոսի, կարմիր Բողկի,
Ռաւա և Եգիպտոսի. Ափիւն, Ալպարմու և Մեդր-
օղի : Թարգմանիկն կ'ըսէ թէ Ալպարմու
յայնչէ, յունարէնէ առնուած ἀλπαρμύ, Նե-
ղոսի ձուկ մի է ծանօթ, համեղ և կարմիր,
և զարմանայ, թէ ինչպէս Արուսաւելի բռնա-
կան նիւթոց և իւղոց կարգին յիշէ զայն :
Ինչ այլ տարակոյս գայ, միթէ լըլլայ ի մեր
նախնեաց յիշեալ Ալպարմու բաղասանն կամ
Քալասանի նման իւղն, որ և Ալպարմուից
գրուած կայ :

Ետտ տեղ Եգիպտոսի քաղաքաց և գուա-

նաց սկզբնաւորութիւնք պատմելով, Արու-
սաւել աւանդական ազգաբանութեամբ Քամայ
որդիք և Թուռնիք յիշէ, յատուկ և հասարա-
կաց անծանօթ անուամբք, զորս՝ աւելի կամ
պակաս՝ զուցէ յիշեն և ուրիշ արաբացի
պատմիչք. նախ քան զանոնք յիշէ և Նոյ
նահայպետի չորրորդ որդի մի Ալպու Նախտոյ
անուն ܡܪܝܬܝܡ, իմաստուն և հնարող երկ-
նագրեւոր, և եղանակաց բաժանման, և այլն,
և Ներբովթի ուսուցիչ կ'ըլլայ : Թարգմանիչն
ամենեւին անծանօթ համարի այսպիսի անուն
և անձն. որ մեզ Թուի Միխայելի Ասորոյ,
Վարդանի և այլոց յիշած Մանիոնն, իբր
ծնեալ յետ Իրնեղեղի, հմուտ և հնարող յի-
շեալ գիտութեանց, որոյ հարազատ քոյր էր
Աստղիկ, ըստ մերոց :

Եգիպտոսի հրաշալիաց մէջ, որ ըստ ոմանց
քսան են, մէկ զանին յիշէ և Արուսաւել,
յորս և Շարժուն սիւնն, ܡܕܢܬܐ ܕܥܝܢܐ
մարմար քարէ, 17 կանգուն բարձր, երկու
կանգնաչափ տրամագծով, որ տարւոյ մէջ օր
մի կու շարժի : Ուրիշ արաբացի պատմիչք
յիշեն՝ ոմն այս ոմն այն միտիւր, որ՝ թէ մէկն
զայի՝ յալ ու ձախ կողմ՝ կ'երբար. և մէկն
այլ կ'ըսէ, թէ այնքան զգալի չէ շարժումն
այլք տեսնելով սեան վրայ, հապա անոր
չուքին վրայ նայելով կ'իմացուի : Այս շար-
ժուն Սիւնն կու յիշեցնէ մեզ Տաթեւու վա-
նաց Գաւազան ըսուած շարժուն սիւնն, որոյ
որպէս և ձեւն այլ նշանակուած է (Խ-Սիւ-
տական, երես 234) :

Յիշեցիմք որ Արուսաւելի գիրքն վերջնայ
քանի մի քաղաքաց անծանօթ շինողաց յի-
շատակաւ. անկէ անմիջապէս առաջ, որ է
բուն վերջնութեւ տեղեկութիւնն, է սոսկ ան-
կցորդ անթուած մի Թամանիկ տեղոյ վրայգը-
ն է այս, « Թամանիկ ܡܕܢܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܥܝܢܐ » :
» Ասոր մօտերն է Քարտա (Կորդուաց) լեռն,
» ուր որ Նոյի առնն կեցաւ տապանն, Զիւտի
» լեռնէն գալով՝ այնքան բարձր է, որ իսկ
» հաւասար լեռ չկայ երկրի վրայ, և անկէ
» երկրիս չորս անկիւններն կ'երեւին : Վկայ
» Հնգամատեանն (Մովսիսի), թէ Աստուած,
» որ զովովք ըլլայ, հով մի փչեց երկրիս
» վրայ, և լուսերն սկսան նուազիլ, և աղ-
» բիւրք անդնդոց և պատուհանք (սահանք)
» երկնից զաղբեցան. և լուրք քաշուեցան
» յետ 150 օրերու. և Նոյի նաւն կամ տա-
» օղանն՝ նստեալս եօթներորդ ամսոյն 27ին
» Քորդաց լեռանց վրայ, ի գիւղն Թամանիկն
» կոչուած, համեմատ առաջուց ըսուածին : »
Արուսաւել առաջուց բան ըսած չէ ասոր վը-
րայգը, զուցէ զրգէն դուրս ընկած ըլլայ,
կամ սկզբան պակասձ Թղթոց մէջ յիշուած
ըլլար, ուր համարուէր Հայոց վրայգը գրեւն :

Գրեթէ համաձայն իրեն՝ շատ զարերով յա-
ռալ գրած է մեր այլ, Մովսէս Խորենացին,
Հախիսիմեանց ուղեւորութեան պատմութեան
մէջ. « Գաղտ գնացեալ ընդ մէջ Կարդուաց »
» ընդ լեռան Սողոմ (կամ Սաղու) ի
» Բերկրացեաց գաւառին... Վասն այսր լե-
» րին ստի յԱսորաց, թէ ի նուազել Նուրցն
» Հեղեղաց եկաց ապապանն ի դուռն լերինն՝
» որ է Սարարագայ. և ընդ մէջ անցեալ
» Սղոգածուկնն՝ արգելու գնաւ. և անուն
» քաղաքագողն կոչեցաւ Թրմմիս կամ Թր-
» մմի (կամ Թեմմի). այսինքն, թէ յայտ
» տեղով ողիւ ութ ելին ի տապանէն »։ Ա-
ւելցնելով մեր հին պատմին (Խորենացու)
խորհրդածութիւնն այլ. « Բայց, այսպէս թէ
» արդարեւ կամ սուրբ ինձ ոչ է փոյթ, բայց
» միայն զի հաճեցուցից (զընթերցողդ) մը-
» տացը զարափանս, վասն այնորիկ գրեմ
» քեզ գնաւ »։ Եւ զարձեալ աւելցնելով,
որ ինչուան հիմայ այլ լուռի այն կողմերում
այդ աւանդութիւնն, ութ և ըստ ոմանց քա-
ռասուն ողաց լրեհեղեղին ետեւ հօգ քաղրե-
ւ. յոյն հեղինակք այլ յիշեն այդ տեղ Սո-
լոմիս գաւառ, ուր և հիմայ այլ կայ Պիրէ
տեղ կամ քեզ մի՛ համաձայն Բերկրացեաց,
որ պէտք էր գրուիլ Բերկացեաց. օրինակ
միայլ գրէ Բագրացեաց։

Գուցէ հաճոյ ըլլայ մերայոց՝ Արտասակի
բանք ըսն միայլ Ս. Թովմաս առաքելոյ վը-
րալ, որ Հայոց այլ քան զայլ շատ առա-
քայս յատուի սիրելի և պաշտելի է՝ և ու-
րոյ վրայ քրիստոնէութեան առաջին զարերն
սկսեալ ինչուան մեր օրերուն՝ շատ ստոյգ և
անստոյգ բան գրուած է։ Գրեթէ ամենքն
միարանին Թովմայի ի Հնդկաստան երթա-
լուն և շատ կռապաշտներ՝ ի Քրիստոս հաւ-
տացնելով, ուր ի ինչուան հիմայ մեծապէս
պատմի նա, ի Մալապար։ Արտասակի կ'ըսէ,
թէ յետ քարոզութեանն և նահատակութեանն
Բաղեցին քնա մեծ եկեղեցւոյն մէջ՝ որ իր
կենդանութեան ատեն չիտեած էր, յետոյ
իր անուամբ կոչուեցաւ, երբ գրին մարմինը
Թանկագին և մայրչլակազմ տապանն մէջ,
տեսան որ աշն անապական մնացեր էր. այլ
աւելի սիրեցին զնա և հաստատուեցան ի
հաւատաւ։ Բայց երբ եկեղեցիքն դուրս ելան՝
յանկարծ ծովուն ալիքներն խուժելով վիժե-
լով եկան չորս կողմ՝ պաշարեցին, և եկե-
ղեցին անմտանելի եղաւ. սակայն ամեն տարի
ի տօնի Մարցոյն՝ յետ քայուէր ծովն, եկեղե-
ցին քացոյն, և ինչուան հեռաւոր կողմերէ
գային բազմութիւնք հաւատացելոց. տապանն
հանդիսապէս. զնէին, և մէկ կողմէն ծակէ
մի դուրս հանէին. Թովմայի անապական ա-

լը, և անոր մէջ գնելով զՍուրբ Խորհուրդն,
մի առ մի գալով հաղորդուէին. և երբ ա-
մենէն ետքը եկողն այլ ընդունէր զՍուրբ-
Թիւնը, աշն ինքն իրեն կ'ամփոփուէր, քա-
հանայք այլ զարձանէին գոտապանն ի տեղը-
երբ ամենքն այլ դուրս ելնէին և հեռանային
ի ծովեղբրէն, ծովուն Նուրերն նորէն գային
չրիպատուէին զեկեղեցին, մինչեւ ի միւս
տարին։

Հայք կ'ընդունին Ս. Թովմայի նահատա-
կուիւն ի Հնդկիս, բայց մարմինը չեն Թո-
զուր անոնց, այլ իրենց. վասն զի Առաքե-
լոյն աղերսներն, կ'ըսեն ըստ Յայմատու-
րաց, զողջան բերին յԱսորեստան. ուսկից
յետ շատ ժամանակի տարուեցաւ Հայոց
Աղմնեաց գաւառին Վան կոչուած տեղին, որ
Թուի Աւան. անկից այլ յետոյ տարին « ա-
» ռաշնորդութեամբ մարտափայլ աստեղն, գնա-
» ցեալ Հափն ի գաւառն Աշտունեաց, ի վե-
» րայ գեղնն որ կոչի Պարծիս. և անդ դա-
» ղարեալ եկաց աստղն՝ ի բարձր և ի հայեակ
» տեղւոյն, և անդ եղին զնչխարս Ս. Առա-
» քելոյն ի քարեայ տապանի. և յինեալ եւ-
» կեղեցի՝ եղին ի գրանդի եկեղեցւոյն. և
» չինեցաւ տեղին վանք միաբանակեցաց. և
» է մինչեւ ցայսօր »։ Երանի՛ր թէ և ի մեր
մինչեւ ցայսօրս՝ այնպէս ըլլար, յայմսի և
արծանապէս պատուեալ։

Յետ ամենայն յիշատակաց Արտասակի՝ որ
մէկ կամ միւս կերպով մերազգաց կրնային
հետաքննական ըլլալ, և զոր մենք քաղելով
Թարգմանեցինք և ծանօթարանեցինք. որով
հետեւ հեղինակին բուն նպատակն էր և եւ-
րեցաւ՝ Ղփտեաց վրայ տեղեկութիւն տալ,
ի մէջ բերելը անոնց մարդաթուոյ համար
գրածն այլ, թէ և իրմէ չորս հինգ դար ա-
ռաջուան վիճակին, այսինքն Արաքացեաց տի-
րապետեան (յամին 640) իբր զար մի եւս.
թ. ۶۴۰, որոյ հեղինակն է (Ա.-Քրիստի),
» պատմէ, թէ Ա.-Վայիտ իպն Զուվաս եւ-
» կաւ Եդիպատոս հարկ ժողուելու, Հիշամ
» իպն-Արզլմէլիքի ամիրապետութեան ատեն,
(720-43 թաւ. Քրիստոսի), և ժողովրդեան
» մարդահամար ընելու, և վեց ամիս կեցաւ
» ի Վերին Եդիպատոս, երեք ամիս ի Սառ-
» րինն, 10,000 գեղէ աւելի համրեց, որոց
» ամենէն փոքրին մէկ այլ 500 արու Ղփտի
» կար, որով բոլոր. (արու) Ղփտեաց թիւն
» էր 5,000,000 »։ — Հիմայ այլ ըստ 1877
տարւոյ եղած պազհամարի, Եդիպատոս բոլոր
ընկալեց (բաց ի Նուրիոյ) 5,500,000 հա-
մարուէն. յորս քրիստոնէայ Ղփտիք իբր հէս
միլիոն, իսկ Յէլլահը (կամ Յէլլահիք) որ
հն. արաբաբառս և մահմետական Ղփտիք

4,500,000. Մնացեալքն են Պէտէվը 300,000, Թուրք 10,000, նոյնքան և Հայք, Հրեայք 20,000, Եթովպացիք Նուբիք, Սուտանցիք 43,000, Ասորիք 7000, Յոյնք 20,000, այլ եւայլ օտարականք, եւրոպացիք 90,000: Անցեալ դարուն վերջը Փոանկայ քննիչ գիտնականք 2,500,000 համարէին. հիմայ ոմանք ինչուան 7 միլիոն: Իսկ բնակութեան տեղիքն 40 քաղաք, 3600 գիւղ. ըստ 1847 հաշուի ոմանք՝ 4450 էին գեոդք և քաղաքք:

Հիմայ, բաց ի Սիւէզի պարանոցին կողմի երկիրներէն (Սիւէզ, Իսմայիլիէ, Բորդ Սայտ) համարուին 60 վիճակք, 113 քաղաքք. 3340 գիւղք: Միջին իմն հաշուով թէ բնակարանաց թէ բնակչաց թիւն իբրեւ կէսն է Արուսահի գրածին և ը դարու մէջ եղածին: Հաւանօրէն մօտաւոր վերջի տարիներ աւելի ստոյգ մարդահամար եղած պիտի ըլլայ, զոր դեռ չուինք ի ձեռին:

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵՒԵԼՍ

(Տես յ'էջ 206)

ԻԶ

Էջմիածնի վանաց այցելութիւն. — Երեսանու տնտիւն ու կլիմայն. — Արարատայ վերելից կարաւանի հանդերձանք. — Գիշերային մեկնումը դէպ ի յԱրալըք. — Գոյլասար գիւղ և Ասորիք. — Երասխ գետը կ'անցնիւնք:

27 յունիս. — Երեւան գտնուելով՝ անհրաժեշտ էր մեզ այցելել անկէ 10 հազար քամետր հեռի Էջմիածնի վանաց, որ Հայոց Հոռմը համարուած է: Ինչպէս ծանօթ է, Էջմիածնի հռչակեալ և վաղեմի վանքը՝ Գրիգորեան Հայոց պատրիարքին կամ կաթողիկոսին բնակավայրն է, վաղարշապատ գիւղին մէջ, որ պահած է հին քաղաքին անունն, որոյ տեղւոյն վրայ շինուած է, ուր երբեմն անուանի և ի պատուի էին Անահայ, հայկական Ասորդկան պաշտամունք:

Հայաստանի քաղաքաց մէջ նշանաւորներէն մէկն եղած է Վաղարշապատ: Հինբըր Արտիմէզ քաղաք կը կոչէին կամ Անահայ՝ և հիմնարկութիւնը կը հանեն մինչ յԵրուանդ Ա թագաւոր, որ կ'ապրէր ի վեցերորդ դարու յառաջ քան զհասարակաց Թուական: Տիգրան Բ Արշակունի թագաւորն՝ Քրիստոսէ հորիւր տարի յառաջագոյն՝ առաջին դերութենէ դարձող Հրէից գաղթականութիւն մի հաստատեց և վաճառաշահ մեծ քաղաք

մ'ըրաւ զայն: Իսկ քիչիսէ կամ Երեք եկեղեցիք կը կոչեն, որովհետեւ բաց ի պատրիարքական եկեղեցիէն՝ որ ի մեծ միաստանին, կ'ամփոփէ նաեւ զեկեղեցիս սրբահնացն Գայիանեայ և Հոփսիմեայ:

Այն հռչակաւոր քաղաքէն՝ որ Հայոց Թագաւորական ոստանն էր՝ ցամա 3 1/2, աւրիշ յիշատակ մնացած չէ, բաց ի երեք եկեղեցիներէն և ի վանացն՝ ուր կը նստին սրբոյն Գրիգորի յաջորդքն, որուն՝ ըստ հայոց աւանդութեան, երեսցաւ Քրիստոս ի անդուխտ: Ի յիշատակ հրաշիցս՝ կաւոյց սուրբն Գրիգոր զեկեղեցիս և կոչեց Էջմիածին, որ այն օրէն մայր համարուեցաւ Հայաստանի ամենայն եկեղեցեաց, կարգէ զուրա պատիւ և մեծարանք ընդունելով:

Յանձնարարական մը ունէինք առ ուղղիչն ճեմարանին Էջմիածնի, որ սիրալիք ընդունելութեամբ այլ և այլ եպիսկոպոսաց ներկայացուց զմեզ. և նորա մանրամասն ցոյց տուին մեզ զեկեղեցին և զանձատունը՝ յո-